

UOT 336

MALİYYƏ SİSTEMİ ELMİ TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ

Aynur ƏLİYEVƏ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22 aprel 2024; çapa qəbul edilmişdir: 17 may 2024; online-da çap edilmişdir: 25 iyun 2024.

Received: 22th of April, 2024; accepted: 17th of May, 2024; published online: 25th of June, 2024.

Açar sözlər: *maliyyə sistemi, maliyyə, təşkilatların maliyyəsi, dövlət və bələdiyyə maliyyəsi, maliyyə inkişafı indeksi*

Giriş

Maliyyə münasibətlərinin mövcudluğunun inkişaf tarixinə və maliyyə münasibətlərinin mahiyyəti ilə bağlı iqtisadçıların çoxsaylı araşdırmalarına baxmayaraq, müasir yerli və xarici elm adamlarının hələ də “maliyyə”, “maliyyə sistemi” və “maliyyə resursları” terminlərinin şərhində vahid mövqe formalaşmayıb. Hətta eyni elmi məktəb daxilində fikir ayrılıqları da mövcuddur. Bu əsas anlayışların müxtəlif şərhləri terminlərdən istifadənin müxtəlif məqsədləri (ümumi nəzəri və ya tətbiqi yanaşma), müxtəlif elmi fəlsəfi və iqtisadi məktəblər, konkret tarixi dövr və digər amillərlə izah olunur. Belə ki, ölkəmizdə ötən əsr ərzində maliyyə münasibətləri məhdud dərəcədə dövlət tərəfindən həyata keçirilirdi-maliyyə bazarı yox idi, vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyəti qadağan edilirdi və s. Bazar münasibətlərinin inkişafı, iqtisadiyyatın qloballaşması və maliyyə fəaliyyətinin bir çox aspektlərinin unifikasiyası tələbləri şəraitində müəyyən maliyyə terminlərinin düzgün istifadəsi və onlardan istifadəyə vahid yanaşmalar məsələsini daha da aktuallaşdırdı. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin inkişafı və informasiya axınının artması şəraitində xarici dillərdən kifayət qədər düzgün tərcümə olunmayan anlayışlar elmi dövriyyəyə daxil edilir. Bu cür anlayışlar normativ hüquqi sənədlərdə və iş təcrübəsində təsbit edilir və nəşrlərdə də istifadə olunur. Son zamanlar dövrü nəşrlərin səhifələrində maliyyə münasibətlərinin mahiyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş nəşrlər daha çox yer almağa başlayıb. Maliyyə sistemi ilkin, törəmə və yekun pul vəsaitlərinin hərəkətinin formalaşması və istifadəsini əhatə edən maliyyə münasibətlərinin məcmusudur.

1. Maliyyə sisteminin müəyyənləşdirilməsinə nəzəri yanaşmalar

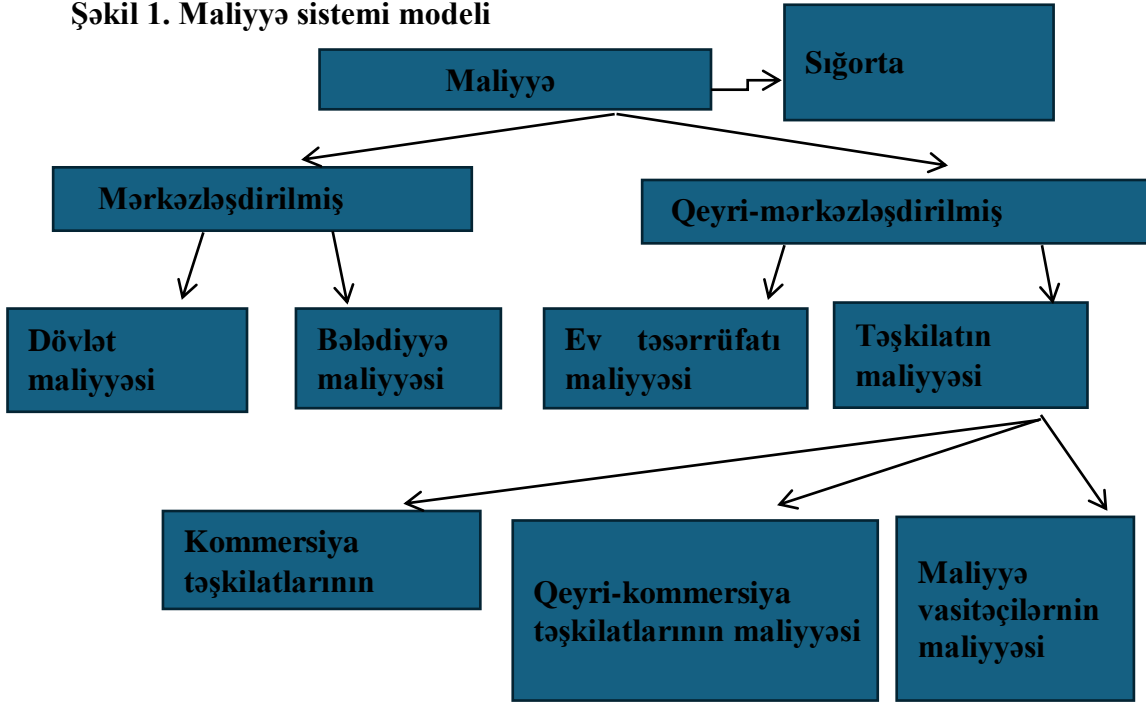
Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda “maliyyə sistemi” anlayışının müəyyənləşdirilməsinə bir neçə yanaşma mövcuddur. Bu termin ənənəvi olaraq cəmiyyətdə mütəşəkkil və bir-biri ilə əlaqəli maliyyə münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir. Bundan əlavə, dərsləklərdə, biznes təcrübəsində və bəzi normativ hüquqi aktlarda bu ad bəzən ölkədə maliyyə və pul bazarları institutlarını təyin etmək üçün istifadə olunur. Maliyyə sistemi anlayışı, eləcə də daha sonra müzakirə edəcəyimiz maliyyə inkişafı konsepsiyası fərqli şəkildə müəyyən edilir. Belə ki, G.B.Polyakın dərsliyində maliyyə sistemi “müxtəlif maliyyə münasibətlərinin məcmusu kimi şərh olunur ki, bu zaman təsərrüfat subyektlərinin, ev təsərrüfatlarının və dövlətin vəsaitləri müxtəlif üsul və

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aliyeva.aynur2000@gmail.com

formalardan istifadə etməklə bölüşdürülür” [1]. L.A.Droboznina belə hesab edir ki, maliyyə sistemi “müxtəlif maliyyə münasibətləri sferalarının məcmusudur və bu proseslərin fonunda pul vəsaitləri formalaşır və onlardan istifadə olunur” [2]. V.A.Lebedev maliyyə sistemi haqqında “dövlətin maliyyə sisteminin məcmusu və onun maliyyə iqtisadiyyatında tətbiq etdiyi tədbirlərin cəmidir” kimi yazırdı [3].

Bu cür şərtlərə uyğun gələn maliyyə sistemi modelinin sadələşdirilmiş təsvirini (tədqiqatın məqsədləri üçün biz milli səviyyəni nəzərdən keçiririk) aşağıdakı Şəkil 1-dən müşahidə etmək olar (Şəkil 1).

Şəkil 1. Maliyyə sistemi modeli

Mənbə: (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Beləliklə, maliyyə mərkəzləşdirilmiş (dövlət) və qeyri-mərkəzləşdirilməmiş (özəl) olaraq iki sistemə bölünür. Mərkəzləşdirilməmiş maliyyə sferasında dövlətin maliyyə resurslarının böyük hissəsi formalaşır ki, bu da qismən büdcə və büdcədən kənar fondlara, qismən də kommersiya və büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir və eyni zamanda əhaliyə sosial ödənişlər kimi pul şəklində geri qaytarılır. Bu sahədə kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi əsas yer tutur və burada cəmiyyətin gələcək sosial-istehsal inkişafı üçün maddi sərvətlərin yaradılması, əmtəə istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi, mənfəətin əldə edilməsi baş verir. Ev təsərrüfatlarının maliyyəsi həm ölkənin səmərəli tələbatının formalaşmasında, həm də vergi köçürmələri vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş maliyyənin formalaşmasında iştirak edir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi gəlir əldə etməkdə, əmlaka sahib olmaqda və s. rol oynayır. Maliyyə vasitəçilərinin maliyyəsi: Burada böyük maliyyə resursları cəmləşib ki, bunlardan əsasən investisiyalarda istifadə olunur. Mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə büdcə sistemi, həmçinin dövlət və bələdiyyə krediti daxildir.

C. Van Horn öz növbəsində hesab edirdi ki, maliyyə sistemi firmalara, vətəndaşlara və hökumətlərə xidmət göstərən bir sıra institut və bazarların məcmusudur [4]. B. B. Rubtsovun işində maliyyə sistemi kreditorlar və borcalanlar (bu terminlərin makroiqtisadi mənasında, yəni sərbəst vəsaitləri olan təsərrüfat subyektləri və vəsaitə

ehtiyacı olan təsərrüfat subyektləri arasında) pul əmanətlərinin yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqəli iqtisadi münasibətlər və institutlar sistemi kimi başa düşülür [5]. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, təriflər bir-birindən fərqlənir və amplituda da deyilənləri təmsil edir: yəni pul fondlarının formalaşdığı münasibətlər məcmusundan tutmuş, maliyyə münasibətlərində ixtisaslaşan maliyyə institutlarının məcmusu da buna daxildir. Eyni zamanda, maliyyə elmində alimlər tərəfindən bu və ya digər maliyyə konsepsiyasının seçimini daha da müəyyən edən iki istiqamət mövcuddur:

- *Klassik maliyyə nəzəriyyəsi*: Bu nəzəriyyə, ilk növbədə, dövlət qurumlarının sərəncamında olan büdcə və büdcədənənar fondlara vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi və səfərbər edilməsi mexanizminə diqqət yetirir.

- *Neoklassik maliyyə nəzəriyyəsi*: Bu nəzəriyyə çərçivəsində isə dövlətin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinə və bölgü münasibətlərinin məhsuldarlığına diqqət yetirməklə vəsaitlərin səfərbər edilməsi üsulları, habelə “pulun dəyəri” (xidmətin keyfiyyəti onun göstərilməsi üçün çəkilən xərclərin məbləğinə uyğun olmalıdır) prinsipinin həyata keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi üsulları nəzərdən keçirilir.

Bundan əlavə, “maliyyə sistemi” anlayışını müəyyən etmək üçün iki fundamental yanaşmanın mövcudluğunu qeyd edə bilərik:

• *Formal (struktur) yanaşma*: diqqəti ayrı-ayrı “maliyyə institutları”na - maliyyə xidmətləri bazarında fəaliyyət göstərən maliyyə təşkilatlarına yönəldir, onları təsnifləndirir, təsvir etməklə, təhlil edir.

• *Material (funksional) yanaşma*: maliyyə sistemi kimi konsepsiyanın təhlili bu sistemin funksiyalarına əsaslanır. Bu yanaşmalar ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır. Beləliklə, müxtəlif yanaşmaları və yuxarıda göstərilən tərifləri birləşdirərək maliyyə sisteminin ümumi tərifini formalaşdırılır: maliyyə sistemi (MS) ümumi sosial məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üçün maliyyə münasibətlərinin bütün subyektləri arasında xərc münasibətlərinin təşkili formasıdır.

Bununla belə, məqalədə biz maliyyə sisteminin daha dar bir tərifindən istifadə edəcəyik ki, bu da aşağıda göstəriləni kimi, maliyyə inkişafı sahəsində aparıcı akademik tədqiqatların kontekstinə daha çox uyğun gəlir və daha çox bu tədqiqatın məqsədinə uyğun gələn maliyyə sistemlərindən milli iqtisadiyyatın müqayisəli qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Beləliklə, burada və bundan sonra maliyyə sistemi maliyyə bazarları (birbaşa çıxış bazarları) və maliyyə institutları (ilk növbədə maliyyə vasitəçiləri) kimi nəzərdən keçiriləcəkdir. Maliyyə sistemlərinin müqayisəli qiymətləndirilməsi xüsusi diqqət tələb edən müxtəlif təsnifatlardan istifadə edir. İqtisadiyyatın maliyyə strukturundan asılı olaraq iki növ (model) maliyyə sistemlərini ayırmaq olar: fond bazarlarına yönəlmiş Anqlo-Sakson və banklara yönəlmiş Kontinental (Almaniya) modellər (Cədvəl 1).

Cədvəl 1 – Maliyyə sistemləri modellərinin əsas xüsusiyyətləri

Anqlo-Sakson maliyyə sistemi (bazar)	Kontinental (Alman) maliyyə sistemi (bank növü)
Milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsində fond bazarı həlledici rol oynayır.	Ölkənin milli gəlirinin əsas hissəsi kredit kapitalı bazarı vasitəsilə yenidən bölüşdürülür.
ABŞ və Kanada üçün xarakterikdir	Əksər Avropa ölkələri üçün

	xarakterikdir.
--	----------------

Mənbə: (Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Anqlo-sakson modeli ABŞ, Böyük Britaniya kimi ölkələr, eləcə də keçmiş ingilis dominionları (Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya) üçün xarakterikdir. Əvvəlcə maliyyə sisteminin bu modelini müəyyən edən əsas xüsusiyyətləri ümumiləşdirək:

- İqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşunun əhəmiyyətli mənbəyi fond bazarıdır;

- Anqlo-sakson maliyyə sistemi çoxlu sayda fond bazarı alətləri ilə xarakterizə olunur və fond bazarı fəal şəkildə fəaliyyət göstərir;

- bankların əksəriyyəti ixtisaslaşmışdır (investisiya, ipoteka və s.);

- bu model açıq bazar ilə xarakterizə olunur-həm böyük, həm də nisbətən kiçik şirkətlər birjaya bərabər şəkildə daxil ola bilərlər.

Eyni zamanda, siyahıya düşmək üçün şirkətlər öz fəaliyyətləri haqqında məlumatları avtomatik olaraq reyting agentliklərinə təqdim edir, bu da öz növbəsində onların kredit qabiliyyətini, şirkətin balans hesabatında (aktiv və öhdəlikləri), öz hesabatlarında, real rəqəmlərdə qeyd olunur və investora düzgün qərar verməyə kömək edir.

Kontinental (bir çox hallarda Alman modeli də adlanır) maliyyə modelinə kontinental Avropa ölkələri və Yaponiya kimi ölkələr rəyət edirlər. Bu modelin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- iqtisadiyyatda əsas maliyyə mənbəyi bank kreditləridir.

- fond bazarının əsas iştirakçıları çox vaxt iri banklardır. Onlar, bir qayda olaraq, universaldırlar (hər hansı bank fəaliyyətini həyata keçirə bilərlər).

- kontinental maliyyə modelində korporasiyaların nizamnamə kapitalı, bir qayda olaraq, majoritar investorların əlində toplanır, yəni anqlo-sakson maliyyə modelinə nisbətən daha çox konsolidasiya edilir.

- qiymətli kağızlar bazarı kifayət qədər inkişaf etmişdir, lakin Anqlo-Sakson bazarı ilə müqayisədə Almaniya maliyyə modelində kapitallaşma və qiymətli kağızlar bazarının dövryyəsinin ÜDM-ə nisbəti nisbətən aşağıdır.

Bəzən Anqlo-sakson və Kontinental maliyyə modelləri ilə yanaşı, maliyyə sisteminin başqa bir növü – *büdcə maliyyə* sistemi fərqləndirilir. Bu maliyyə modeli kifayət qədər yüksək vergitutma səviyyəsi və bütövlükdə iqtisadiyyatda və xüsusən də maliyyə sistemində dövlət mülkiyyətinin əhəmiyyətli payı ilə xarakterizə olunur. Milli gəlirin əsas hissəsi büdcə və büdcədən kənar fondlar sistemi vasitəsilə dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada yenidən bölüşdürülür. Büdcə maliyyə sistemindən Azərbaycan, Rusiya və Çin istifadə edir.

Təcrübədə sübut edilmişdir ki, bu cür maliyyə sisteminin növlərinin heç biri birmənalı şəkildə daha sərfəli kimi xarakterizə edilə bilməz. Bu, maliyyə institutlarının və ya maliyyə bazarlarının onlarda üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq, maliyyə sistemlərinin effektivliyinin ümumilikdə qiymətləndirilməsi ilə izah olunur.

Xarici təsirlərə reaksiyasının gücünə, əsasən, üç növ maliyyə sistemi fərqləndirilir (Cədvəl 2).

Fikrimizcə, maliyyə sistemlərinin təsnifatında və müqayisəli qiymətləndirilməsində əsas diqqət ölkələri maliyyə qruplarına bölərkən ən mühüm aspekt kimi maliyyə inkişaf səviyyəsinə yönəldilməlidir. Beləliklə, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan maliyyə sistemləri fərqləndirilir.

İnkişaf etməkdə olan (maliyyə) bazarları olan ölkələrə Braziliya, Yunanıstan, Macarıstan, Misir, İndoneziya, Hindistan, Çin, Kolumbiya, Qətər, Mərakeş, Malayziya, Meksika, BƏƏ, Polşa, Peru, Rusiya, Tayland, Tayvan, Türkiyə, Filippin, Çexiya, Çili,

Cənubi Afrika və Azərbaycan kimi ölkələr daxildir. Bəzi mənbələr (məsələn, FTSE qrupu) bu kateqoriyanı daha da irəli gedərək iki qrupa ayırır: inkişaf etməkdə olan bazarları daha inkişaf etmiş ölkələr (Braziliya, Macarıstan, Malayziya, Meksika, Polşa, Tayland, Tayvan, Türkiyə, Çexiya, Cənubi Afrika) və müvafiq olaraq, inkişaf etməkdə olan bazarları az inkişaf etmiş ölkələr (Misir, İndoneziya, Hindistan, Kolumbiya, Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Rusiya, Azərbaycan, Pakistan, Peru, Filippin, Çili).

Cədvəl 2 – Xarici təsirlərə cavab olaraq maliyyə sistemlərinin növləri

Yumşaq maliyyə sistemləri	Şərti olaraq sərt maliyyə sistemləri	Sərt maliyyə sistemləri
Onlar istənilən xarici təsirlərə qarşı çox yüksək həssaslığa malikdirlər, yəni xarici təsirlər əksər hallarda maliyyə sistemində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur və onun intensivliyi nə qədər yüksək olarsa, dəyişikliklər bir o qədər əhəmiyyətli və uzunmüddətli olacaqdır.	Xarici təsirlərə orta həssaslıq səviyyəsi ilə fərqlənilir: zəif təsirlər maliyyə sisteminə təsir etmir, daha güclülər isə onu dəyişdirir, lakin sistemdəki dəyişiklik dərəcəsi ona xarici təsir dərəcəsindən daha zəifdir.	Xarici təsirlərə son dərəcə zəif reaksiya verirlər və belə sistemlərdə dəyişikliklər yalnız son dərəcə güclü təsirlərlə baş verə bilər.

Mənbə: (Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Korporativ idarəetmə və onun effektivliyi şirkətin fəaliyyətinə və müvafiq olaraq böyümə sürətinə təsir göstərir. Firmalara kapital verənlərin onun istifadəsinə effektiv nəzarət etmək bacarığı qənaət və resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı qərarlara təsir göstərir. Əmanətçilərin istehsalı maliyyələşdirmək istəyi səhmdarların və kreditörün firmalar üzərində nəzarətinin effektivliyindən və onların şirkətin dəyərini artırmaq üçün menecerlərdən tələblərindən asılıdır.

Riskin idarə edilməsi funksiyası (risklərin azaldılması, diversifikasiyası və idarə edilməsi). Riskli layihələr minimum riski olan layihələrdən daha gəlirlidir. Lakin bir qayda olaraq, investorlar ən etibarlı layihələri seçməyə meyllidirlər. Maliyyə sistemləri vaxt risklərini (maliyyə vasitəçiləri uzunmüddətli perspektivdə gəlir dərəcəsinin bərabərləşdirilməsini təmin edir) və likvidlik risklərini, yəni iştirakçıların zəruri hallarda maliyyə investisiyalarını hansı itkilərlə və hansı vaxt intervalında nağdlaşdırma bilməsi riskləri şaxələndirməyə kömək edir.

Əmanətlərin toplanması funksiyası (təsərrüfat subyektlərinin öz əmanətlərini investisiya etmək və investisiyaya çevirmək üçün stimullaşdırmaqdan ibarətdir). Maliyyə sistemləri əmanətləri nə qədər aktiv toplayır, onları investisiyaya çevirirsə, iqtisadiyyat bir o qədər uğurla inkişaf edir və nəticədə ölkədə iqtisadi artım tempi yüksəlir).

Tədavül xərclərinin azaldılması funksiyası (mal və xidmətlərin mübadiləsini asanlaşdırır). Bu, hər bir əmtəə mübadiləsi əməliyyatının müəyyən xərclərlə bağlı olması ilə əlaqəlidir. Paylanma xərclərini azaldan maliyyə sistemləri ixtisaslaşmanın artmasına və nəticədə əmək məhsuldarlığının artmasına kömək edir.

Maliyyə sisteminin funksiyalarının məzmunu maliyyə inkişafının iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün əhəmiyyətini daha dolğun başa düşməyə imkan verir. Eyni zamanda, hər

hansı bir ölkənin maliyyə sisteminin əsas funksiyası sərbəst vəsaitlərin artıqlığı olan iqtisadi agentlərdən çatışmazlıq yaşayan iqtisadi agentlərə yenidən bölüşdürülməsidir ki, bu da maliyyə bazarlarına və prioritet maliyyə institutlarına diqqətin verilməsini izah edir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsi ilk növbədə onun maliyyə inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar həyata keçirilir. İndi isə maliyyə sistemlərinin inkişaf dərəcəsi dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyən etməyə çalışaq. Dünya Bankı maliyyə sektorunun inkişafını maliyyə sistemlərində yaranan xərcləri ödəmək yolu kimi müəyyən edir. İnformasiyanın əldə edilməsi və əməliyyatların aparılması ilə bağlı xərclərin azaldılması prosesi maliyyə müqavilələrinin, bazarların, vasitəçilərin və ümumilikdə maliyyə sistemlərinin inkişafına gətirib çıxarır. Oxşar şəkildə maliyyə inkişafı konsepsiyası Martin Cihak və başqalarının işində müəyyən edilərək vurğulanır ki, əsas olaraq, konseptual səviyyədə maliyyə inkişafı o zaman baş verir ki, maliyyə alətləri, bazarlar və vasitəçilər qeyri-kamil məlumatın nəticələrini mütləq formada aradan qaldırmaları da müəyyən dərəcədə yumşaldılmasına nail olurlar [6].

Lakin maliyyə inkişafının maliyyə sisteminin bazarın qeyri-kamilliyini azaltma dərəcəsi kimi tərifini dardır, çünki o, iqtisadiyyatda maliyyə sistemlərinin digər funksiyaları haqqında məlumatları ehtiva etmir. Ros Levin daha geniş səviyyədə maliyyə inkişafını beş əsas maliyyə funksiyasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi müəyyən edir: (a) mümkün investisiyalar haqqında məlumatın əldə edilməsi, işlənməsi və bu qiymətləndirmələr əsasında kapitalın bölüşdürülməsi; (b) fiziki şəxslərin, firmaların monitorinqi və kapitalın bölüşdürülməsindən sonra korporativ idarəetmənin həyata keçirilməsi; (c) ticarətin, diversifikasiyanın və risklərin idarə edilməsinin təşviqi; (d) əmənlərin səfərbər edilməsi və birləşdirilməsi; və (e) malların, xidmətlərin və maliyyə alətlərinin mübadiləsinin asanlaşdırılması [7]. Dünya İqtisadi Forumu illik hesabatlarında maliyyə inkişafını səmərəli maliyyə vasitəçiliyinə və bazarlara apararı, kapitalla və maliyyə xidmətlərinə geniş çıxışı təmin edən amillər, prinsiplər və institutlar kimi müəyyən edir [8].

Fikrimizcə, istifadə olunan əsas yanaşmaları *analitik* və *sintetik yanaşmalar* olaraq iki hissəyə ayırmaq lazımdır. Bu yanaşmaların hər ikisində maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsi maliyyə bazarları və maliyyə institutları ilə bağlı aparıla bilər. Eyni zamanda, həm analitik, həm də sintetik metodoloji yanaşmalar üçün iki alternativ qiymətləndirmə modeli tətbiq olunur: 1) Kəmiyyət qiymətləndirmə modeli; 2) Kompleks qiymətləndirmə modeli. Bundan əlavə, əvvəlkilərlə üst-üstə düşə bilən maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsinə müstəqil yanaşma kimi biz sosial-mədəni yanaşmanı qeyd edə bilərik. Onun üstünlüyü müxtəlif maliyyə sistemlərinin fərdi xüsusiyyətlərini ən real şəkildə göstərmək qabiliyyətidir.

2. Maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsinə analitik yanaşma

Maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsinə analitik yanaşmanın həyata keçirilməsinin nəticəsi təhlilin müəyyən sahələri üzrə göstəricilər və nəticələr sistemidir. Analitik yanaşma çərçivəsində kəmiyyət qiymətləndirmə modeli Dünya Bankının istifadə etdiyi metodologiyadır. Bu model həm maliyyə institutlarını (əsasən, banklar), həm də maliyyə bazarlarını (səhm və istiqraz bazarları daxil olmaqla) qiymətləndirir. Ümumi təhlili dörd qrup xarakteristikaya görə aparılır:

- 1) Maliyyə dərinliyi (maliyyə institutlarının və maliyyə bazarlarının ölçüsü);
- 2) Maliyyə əlçatanlığı/inklüzivliyi (təsərrüfat subyektləri maliyyə xidmətlərindən nə dərəcədə istifadə edə bilər və istifadə edir);
- 3) Effektivlik (maliyyə institutları və maliyyə bazarları tərəfindən xidmətlərin göstərilməsində səmərəlilik);
- 4) Sabitlik (maliyyə institutlarının və maliyyə bazarlarının sabitliyi).

Maliyyə institutlarına və bazarlara münasibətdə təsirini yuxarıda göstərilən dörd istiqamətdə genişləndirən belə bir model, müvafiq olaraq, obyektlərin üfqi və ölkələrin maliyyə inkişafının qiymətləndirilməsi istiqamətləri şaquli olaraq yerləşəcəyi cədvəl şəklində təqdim edilə bilən 4×2 matrisini təşkil edir. Maliyyə sistemlərinin müntəzəm təhlili üçün müəyyən edilmiş sahələrin hər birində əsas qiymətləndirmə göstəriciləri müəyyən edilir (lakin təqdim olunan göstəricilərin ümumi siyahısı onlarla məhdudlaşmır). İlkin olaraq güman edilirdi ki, maliyyə institutlarının dərinliyi ÜDM-də faizlə özəl sektora verilən kreditlərin həcmi ilə ölçülür. Maliyyə bazarlarına münasibətdə onların ÜDM-ə nisbətdə kapitallaşması (ayrı-ayrı bazar seqmentlərinin kapitallaşması) müəyyən edilir. Maliyyə institutları üçün əlçatanlığın əsas göstəricisi əhalinin və ya qeyri-maliyyə təşkilatlarının birinin və ya digərinin ümumi sayındakı faizidir. Maliyyə bazarları üçün müvafiq göstərici bazarda satılan şirkətlərin ümumi sayında (verilmiş bazar seqmentində) ən böyük olmayan şirkətlərin payıdır. Maliyyə institutlarının və maliyyə bazarlarının (və ya onların ayrı-ayrı seqmentlərinin) səmərəliliyinin nisbi göstəriciləri müvafiq olaraq xalis faiz gəliri (xalis faiz marjasının göstəricisi) və fond bazarının dövriyyə nisbəti əsasında aktivlərin gəlirliyi hesab edilir. Maliyyə sabitliyinə gəldikdə, aşağıdakı göstəricilər müəyyənedici amillərdir: maliyyə institutları üçün bank Z-hesabı və maliyyə bazarları üçün fond bazarının volatilliyi. Metodologiyanın tətbiqi prosesində əsas göstəricilərin siyahısına düzəlişlər edilir. Məsələn, Dünya Bankının bəzi analitik icmallarında “ 4×2 matrisi” aşağıdakı kimi təqdim olunur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün əsas göstəricilər matrisi (Dünya Bankının metodologiyasına uyğun olaraq)

Maliyyə Göstəriciləri	Maliyyə Bazarları	Maliyyə İnstitutları
Maliyyə dərinliyi	Qiymətli kağızların kapitallaşmasının ümumi ÜDM-in cəmində payı (%)	Özəl sektora verilən kreditlərin ümumi ÜDM-də payı (%)
Maliyyə əlçatanlığı	Bazarda səhmlərin ümumi satış həcmində ən böyük olmayan şirkətlərin səhmlərinin satış həcminin payı (%)	Hər 1000 nəfərə düşən bank hesablarının sayı (15 yaşdan yuxarı)
Maliyyə səmərəliliyi	Fond bazarında dövriyyə nisbəti (%)	Xalis faiz marjası (%)
Maliyyə sabitliyi	Fond bazarında volatillik	Bankın Z-hesabı

Mənbə: (Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Analitik yanaşma çərçivəsində maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsinin kompleks modeli dərin təhlil məqsədilə ölkələrin maliyyə sistemlərinin inkişafının keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Belə bir qiymətləndirmə tez-tez müəyyən bir təhlil sahəsi üçün aparılır (məsələn, bank sektorunun sorğusu, maliyyə islahatlarının analitikası, maliyyə inkişafı strategiyalarının inkişafı). Bu cür kompleks qiymətləndirmə modeli elmi ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunur.

3. Maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsinə sintetik yanaşma

Analitik yanaşmadan fərqli olaraq, sintetik yanaşmanın tətbiqinin nəticəsi vahid yekun göstəricilər (maliyyə sisteminin sintetik qiymətləndirilməsi) hesab olunur. Bu yanaşma çərçivəsində, xüsusən də ölkələrin maliyyə inkişaf indeksləri hesablanır, hansı orta çəkili düsturdan istifadə olunduğunu müəyyən edir. Sintetik yanaşma çərçivəsində maliyyə sistemlərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi modeli Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən istifadə olunur. Bu model Dünya Bankı modelinə daxil olan dörd xüsusiyyət qrupundan üçünü, yəni maliyyə dərinliyi, maliyyə inklüzivliyi və maliyyə səmərəliliyini əhatə edir. Maliyyə sabitliyi maliyyə sistemlərinin iş şəraitinin nəticəsi kimi qəbul edilir. Müvafiq olaraq, təhlilin nəticələrinə əsasən 3×2 matris formalaşır (Cədvəl 4).

Cədvəl 4. Maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər matrisi (Beynəlxalq Valyuta Fondunun metodologiyasına uyğun olaraq)

Maliyyə göstəriciləri	Maliyyə bazarları	Maliyyə institutları
Maliyyə dərinliyi	Fond bazarı kapitallaşmasının ümumi ÜDM-də payı. Birja ticarətinin ümumi ÜDM-də payı (%). ÜDM-ə nisbətə beynəlxalq dövlət borclarının həcmi (%). Maliyyə institutlarının borclarının ÜDM-ə nisbətə ümumi həcmi (%). QHT-lərin ÜDM-ə nisbətə borc borclarının ümumi həcmi (%)	Özəl sektora verilmiş kreditlərin ÜDM-də payı (%). Pay fondlarının ümumi aktivlərinin ÜDM-də payı (%). Pensiya fondlarının ümumi aktivlərinin ÜDM-dəki payı (%). Həyat sığortası və digər sığorta növləri üzrə sığorta haqları ÜDM-də (%)
Maliyyə əlçatanlığı	Ümumi bazar kapitallaşmasında ilk 10 liderə daxil olmayan şirkətlərin kapitallaşma payı (%). Borc öhdəlikləri buraxan şirkətlərin ümumi sayı (həm milli, həm də xarici, maliyyə və qeyri-maliyyə)	Hər 100 000 nəfərə düşən bankomatların sayı (15 yaşdan yuxarı). Hər 100 000 nəfərə düşən bank filiallarının sayı (15 yaşdan yuxarı)
Maliyyə səmərəliliyi	Fond bazarında dövriyyə (%)	Kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri arasındakı fərq (%). Bankların qeyri-faiz gəlirləri üzrə rentabelliği

		(%). Əməliyyat xərclərinin ümumi aktivlərə nisbəti (%). Aktivlərin gəlirliliyi (%). Şəxsi kapitalın gəlirliliyi (%)
--	--	---

Mənbə: (Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Sintetik yanaşma çərçivəsində maliyyə sistemlərinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi modeli Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən istifadə olunur. Bu qiymətləndirmə yeddi eyni dərəcədə vacib amildən formalaşır: institusional iqlim, biznes mühiti, maliyyə sabitliyi, bank maliyyə xidmətləri, bank olmayan maliyyə xidmətləri, maliyyə bazarları, korporasiyalar və əhali üçün maliyyə resurslarının mövcudluğu. Hər birinin maliyyə inkişaf indeksində payı müvafiq olaraq 14,29% təşkil edir. Bu amillər qruplaşdırılır və üç kateqoriyadan birinə düşür: siyasətlər və institutlar, maliyyə vasitəçiliyi və kapitalın mövcudluğu. Üstəlik, sadalanan amillərin hər biri bir neçə alt faktordan ibarətdir (onlar da öz növbəsində bir sıra əsas göstəricilərə görə qiymətləndirilir), əhəmiyyəti ekspert üsulu ilə müəyyən edilir. Məsələn, maliyyə sabitliyi kimi amil çərçivəsində ən mühüm pay bank sisteminin sabitliyinin sub-amilinə verilir və bu amilin digər iki elementinə aid edilən 30% valyuta sabitliyi ilə müqayisədə 40% suveren borc öhdəlikləri üzrə böhran riski dəyərləndirilir.

Nəticə

Beləliklə, biz ölkələrin maliyyə sistemlərinin qiymətləndirilməsinin formalaşdırılması üçün əsas metodoloji yanaşmaları nəzərdən keçirdik. Müəyyən bir metodo-logiyanın xeyrinə seçim etmək üçün əvvəlcə aşağıdakı kimi suallara cavab vermək məqsəduyğundur:

1. Nəzərdə tutulan təhlil miqyası nədir? Ölkədə iqtisadiyyatın vahid mühərriki kimi maliyyə sisteminin inkişaf dərəcəsini qiymətləndirmək və ya diqqəti maliyyə bazarlarının ayrı-ayrı seqmentlərinə / müəyyən maliyyə institutlarının fəaliyyətinə yönəltmək lazımdır?

2. Alınan qiymətləndirmə nəticələri hansı formada təqdim edilməlidir-göstəricilər sistemi və ya vahid icmal göstərici (maliyyə inkişafı indeksi) şəklində.

Bundan əlavə, keyfiyyət xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyə daxil edərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır, xüsusən də “dəstəkləyici infrastrukturu” dəqiq müəyyən etmək və sonradan onun obyektiv əhəmiyyətli komponentlərini müəyyən etmək çətindir. Beləliklə, müəllif Dünya Bankının istifadə etdiyi metodologiyayı (analitik yanaşma çərçivəsində kəmiyyət qiymətləndirməsi) seçməyə meyllidir və belə hesab edir ki, ölkələrin maliyyə sistemlərinin təhlili və qiymətləndirilməsinin ən obyektiv nəticələrinə nail olmaq üçün ilk növbədə statistik göstəricilərə diqqət yetirməklə kəmiyyət üsullarına riayət etməmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Боди З., Мертон Р. Финансы. СПб.: Вильямс, 2007, 592 с.
2. Ван Хорн Дж. К., Соколов Я.В. Основы управления финансами. Москва: Финансы и статистика, 2005, 800 с.
3. Горалик В.Н. Логика финансовой системы: закономерности устройства // Финансы и кредит. 2011, № 24 (456), с. 41-45.

4. Иванов В.В. Современные финансовые рынки: монография. Москва: Проспект, 2014, 576 с.
5. Карасова Е.В., Чэнь Я. Инновации как основа устойчивого развития национальных экономик развивающихся стран (на примере Китая) / Е. В. Карасова, Я. Чэнь // Тренды и управление, 2017, №4, с. 23-34.
6. Петров М.В. Мировая финансовая система: долгий путь к многополярности / М. В. Петров // Финансовый журнал / Financial Journal. 2018, №2, с. 47-57
7. Полякова, О.А. О финансовой системе и ее составе // Финансы и кредит. 2011, № 3, с. 35-42.
8. Рубцов, Б.Б. Эволюция институтов финансового рынка и развитие экономики // Финансовые институты и экономическое развитие. Москва: ИМЭМО РАН, 2006, 64 с.
9. The Financial Development Report, 2012. (http://www3.weforum.org/docs/WEF_FinancialDevelopmentReport_2012.pdf)
10. The World Bank. DataBank / Global Financial Development, 2019. (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=global-financial-development>).

Резюме

Айnur Алиева

Финансовая система как объект научных исследований

Поскольку исследование финансовых систем в развивающихся странах с рыночной экономикой представляет как теоретический, так и практический интерес, в статье основное внимание уделяется расширению возможностей улучшения их экономического состояния путем регулирования финансовых механизмов и поддержки инфраструктуры этих стран на основе опыта развитых стран. Кроме того, страны с развивающейся рыночной экономикой являются лидерами глобального экономического роста и очень привлекательны для иностранных инвесторов. Эти страны будут продолжать оставаться важными двигателями развития в будущем. В то же время создание оптимального и эффективного механизма финансовой поддержки устойчивого экономического развития менее развитых экономик требует анализа финансовых систем этих стран и оценки уровня их финансового развития. Основная цель статьи – создание новых моделей финансовых систем в развивающихся странах с рыночной экономикой путем выявления их особенностей. В современной экономике финансовые механизмы очень важны для распределения ресурсов. Финансовую систему в экономике в целом можно сравнить с артериальной системой кровообращения в организме человека. Кровообращение должно двигаться, чтобы организм мог нормально функционировать, если кровь перестанет течь, точно так же, как разрушается человеческое тело, если прекратится поток финансов и денег, экономика может рухнуть. Финансовый сектор влияет на всю экономику. Все остальные сектора зависят от финансового посредничества и других финансовых услуг. Финансовая система является одним из основных объектов, характеризующих благосостояние экономической территории, при этом уровень развития финансовой системы существенно влияет на будущее экономическое развитие определенной территории. Исследовательская работа проводилась с использованием таких методов, как сравнение и синтез, анализ и систематизация, а также моделирование при построении новой модели совместного использования услуг финансовой системы. Важность научного изучения финансовых систем в целом определяется ролью финансового развития, которое, как считается, оказывает положительное влияние на развитие экономики и общества. В то же время оценка финансового развития, в свою очередь, требует анализа и оценки финансовых систем. В статье также отмечается, что в современной экономической науке еще не сформировано единое понимание понятия «финансовая система» и ее компонентов. Анализируются различные подходы экономистов к использованию термина «финансовая система» и мнения ученых о ее составе; В широком виде изучены характеристики сфер финансовой системы, государственных и муниципальных финансов, финансов организаций и домашних хозяйств, а также предложены основные потоковые процессы для достижения запланированного результата. Каждый из результатов и предложений, полученных в статье, основан на количественных показателях двух различных методов оценки финансовых систем развивающихся стран с рыночной экономикой в финансовой системе Азербайджана, как методологии Всемирного банка в рамках аналитического подхода к оценке национальных финансовых системы, а также Матрица 4x2 в рамках синтетического подхода и позволит оценить индекс

финансового развития в результате анализа на основе методологии Международного валютного фонда.

Ключевые слова: *финансовая система, финансы, финансы организаций, государственные и муниципальные финансы, индекс финансового развития*

Summary

Aynur Aliyeva

Financial System as an Object of Scientific Research

Since the study of financial systems in developing market economy countries is of both theoretical and practical interest, the article focuses on increasing the opportunities to improve their economic conditions by regulating the financial mechanisms and supporting infrastructure of these countries based on the experience of advanced countries. In addition, emerging market economies are leaders in global economic growth, being very attractive to foreign investors. These countries will continue to be important engines of development in the future. At the same time, the establishment of an optimal and efficient mechanism of financial support for the sustainable economic development of less developed economies requires the analysis of the financial systems of these countries and the assessment of their level of financial development. The main goal of the article is to establish new models of financial systems in developing market economy countries by revealing their features. In the modern economy, financial mechanisms are very important for the allocation of resources. The financial system in the economy as a whole can be compared to the arterial circulatory system in the human body. Blood circulation must move for the body to function normally, if the blood stops flowing, just as the human body is destroyed, if the flow of finance and money stops, the economy can collapse. The financial sector affects the entire economy. All other sectors depend on financial intermediation and other financial services. The financial system is one of the main objects characterizing the well-being of an economic area, at the same time, the level of development of the financial system significantly affects the future economic development of a certain area. The research work was carried out by using methods such as comparison and synthesis, analysis and systematization, and modeling during the construction of a new model for the joint use of financial system services. The importance of the scientific study of financial systems is generally determined by the role of financial development, which is believed to have a positive effect on the development of the economy and society. At the same time, the evaluation of financial development in turn requires the analysis and evaluation of financial systems. The article also mentions that modern economic science has not yet formed a unified understanding of the concept of "financial system" and its components. The various approaches of economists to the use of the term "financial system" and the opinions of scientists about its composition are analyzed; the features of the financial system areas, state and municipal finance, the finance of organizations and households are studied in a broad form, and the main flow processes are proposed in order to achieve the planned result. Each of the results and suggestions obtained in the article is based on the quantitative indicators of two different methods of evaluating the financial systems in developing market economy countries in the financial system of Azerbaijan, both the World Bank methodology within the analytical approach to the evaluation of national financial systems, and the 4 x 2 Matrix within the synthetic approach and It will allow to estimate the financial development index as a result of the analysis based on the methodology of the International Monetary Fund.

Key words: *financial system, finance, organization finance, state and municipal finance, financial development index*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.